

३. व्यवस्थापन प्रक्रिया

३.१ व्यवस्थापन प्रक्रियेची ओळख

३.२ व्यवस्थापन प्रक्रियेमधील पायऱ्या

- नियोजन
- नियंत्रण
- मूल्यांकन

३.३ नियोजन, नियंत्रण आणि मूल्यांकन यामधील सहसंबंध

३.१ व्यवस्थापन प्रक्रियेची ओळख :

तुम्हाला माहीत आहे का? :

कुटुंब हा समाजाचा मूलभूत घटक आहे. हा दोन किंवा अधिक सदस्यांचा असा गट आहे की ज्यामध्ये ते एक घर वापरतात आणि रक्त, लग्न किंवा दत्तक घेणे याद्वारे परस्परांशी संबंधित असतात. घरामध्ये, गट म्हणून ते विविध साधने जसे - पैसे, भौतिक वस्तू, विविध उपकरणे, वाहने, सेवा-वीज, वातानुकूलन यंत्रणा इत्यादी सामयिकपणे वापरतात. अशी सर्व साधने मर्यादित असतात. याठिकाणी व्यवस्थापनाची आवश्यकता समजते, कुटुंबामधील सदस्य त्यांच्या एकत्रित उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी कार्य करतात, उदाहरणार्थ : घर बांधणे, गाडी विकत घेणे इत्यादी. यासाठी क्रियांच्या नियोजनाचा आराखडा तयार करणे, जबाबदाऱ्या सोपविणे, उपलब्ध मानवीय आणि अमानवीय साधनांचे संघटन आणि नियंत्रण करणे आवश्यक ठरते, याठिकाणी, कार्यक्षम आणि प्रभावी व्यवस्थापनाची भूमिका निर्णायक ठरते. व्यवस्थापन हे उपलब्ध साधनसंपत्ती कौटुंबिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी वापरण्याचे एक साधन ठरते. ज्याची परिणीती कुटुंबाला समाधान आणि आनंद मिळण्यात होते. साधनांच्या परिणामकारक उपयोगाची मदत कुटुंबातील सदस्यांचा सर्वसाधारण विकास आणि आयुष्याचा दर्जा सुधारणे यासाठी होते.

हे लक्षात ठेवा :

कुटुंबातील सदस्यांना अत्यंत समाधान देण्यासाठी घराचे चोवीस तास व्यवस्थापन करावे लागते. प्रत्येक स्त्री ही काही प्रमाणात गृह-व्यवस्थापक असते. कुटुंबातील सदस्यांना जास्तीत जास्त समाधान मिळवून देण्यासाठी ती अनेक साधने हाताळते आणि त्यांचे व्यवस्थापन करते जसे - पैसा, ऊर्जा, वेळ, (समय) कौशल्ये, क्षमता, बुद्धी, उपकरणे इत्यादी साधने. अनेक क्रिया करताना व्यवस्थापन प्रक्रिया जाणतेपणी किंवा अजाणतेपणी दररोज वापरली जाते. काही वेळा क्रिया अतिशय साधी/सोपी असेल, जसे - महिन्याभरासाठी किराणा आणणे अशा वेळी व्यवस्थापन प्रक्रिया अजाणतेपणी वापरली जाते. परंतु वाढदिवसाच्या पार्टीचे घरात आयोजन करणे यासारख्या क्रियेचे आयोजन करण्यासाठी व्यवस्थापन प्रक्रियेचा शास्त्रोक्त पद्धतीने उपयोग करणे आवश्यक ठरते. ज्यामध्ये उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी जाणीवपूर्वक निर्णय घ्यावे लागतात. यापूर्वीच्या

धड्यामध्ये आपण व्यवस्थापनाची संकल्पना आणि अर्थ पाहिला आहे. या धड्यामध्ये व्यवस्थापन प्रक्रियेवर भर दिला आहे.

३.२ व्यवस्थापन प्रक्रियेच्या पायऱ्या :

हे नेहमी लक्षात ठेवा :

व्यवस्थापन प्रक्रियेमध्ये तीन मूलभूत पायऱ्या समाविष्ट आहेत त्या म्हणजे : नियोजन, नियंत्रण आणि परिणामाचे मूल्यांकन करणे.

उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी व्यवस्थापन प्रक्रियेतील पायऱ्यांचा उपयोग करणे आवश्यक असते. नियोजन क्रिया सुरू करण्यापूर्वी केले जाते, नियंत्रण क्रिया चालू असताना केले जाते आणि मूल्यांकन क्रिया पूर्ण झाल्यानंतर केले जाते.

यामुळे, असे म्हणता येईल की या तीन पायऱ्या काळाच्या क्रमानुसार येतात.

- नियोजन भविष्यकाळासाठी केले जाते. क्रिया करण्यापूर्वी केले जाते.

- नियंत्रण वर्तमान काळामध्ये केले जाते. क्रिया चालू असतांना केले जाते.
- मूल्यांकन क्रिया झाल्यानंतर केले जाते - क्रिया पूर्ण झाल्यानंतर केले जाते.

उदाहरणार्थ, विद्यार्थ्यांच्या गटाला येणाऱ्या रविवारी सिनेमा पाहण्यास जायचे असेल तर ते त्याचे नियोजन आधीच्या रविवारी करतील. सिनेमाला जाताना आणि सिनेमा पाहत असताना या नियोजनाचे नियंत्रण करतील. सिनेमा पाहून आल्यानंतर मागे वळून पाहतील आणि सिनेमाचा सर्वांना आनंद मिळाला का? काही समस्या आली का? हे शोधून काढतील.

अ) नियोजन :

आपण चर्चा करू :

नियोजन म्हणजे काय?

नियोजनाची व्याख्या अशी सांगता येईल - 'उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी योजना आखणे'

व्यवस्थापन प्रक्रियेमधील ही पहिली आणि महत्त्वाची पायरी आहे. ही पायरी व्यवस्थापन प्रक्रियेची परिणात्मकता ठरविते. उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी किंवा एखादी समस्या सोडविण्यासाठी योग्य उपाय किंवा पद्धत निवडण्याची ही मानसिक प्रक्रिया आहे. यामध्ये भविष्यकाळातील क्रियेसाठी निर्णयांची शृंखला तयार करणे समाविष्ट असते. निर्णय घेणे हा नियोजनाचा महत्त्वाचा भाग आहे ज्यायोगे उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी सर्वोत्तम पद्धत स्पष्टपणे आणि सविस्तरपणे तयार केली जाते.

नियोजन हे क्रिया सुरू करण्यापूर्वी केले जाते. या वास्तविकतेमध्येच त्याचे महत्त्व समाविष्ट केलेले आहे.

आपण चर्चा करू :

नियोजनामध्ये उपयुक्त असलेल्या क्षमता :

- **विचारशक्ती आणि स्मरणशक्ती :** भूतकाळामधील अनुभव आठवणे आणि त्याचा विचार करणे या क्षमतेचा उपयोग आणि फायदा करून घेऊन गृहिणी अधिक चांगले नियोजन करू शकते.
- **निरीक्षण क्षमता :** भूतकाळामध्ये शिकलेल्या गोष्टींचे निरीक्षण तसेच आपल्या सभोवती असलेल्या व्यक्ती त्यांच्या उद्दिष्ट पूर्ततेसाठी कार्य करीत असताना त्यांचे

निरीक्षण यांचा उपयोग गृहिणी स्वतःच्या नियोजनासाठी करू शकते.

- **तर्कशक्ती आणि विश्लेषणात्मक क्षमता :** गृहिणीची तर्कशक्ती आणि तिची विश्लेषणात्मक क्षमता यांची मदत तिला उपलब्ध पर्यायांचे गुणधर्म पाहून त्यांचा प्राधान्यक्रम ठरविण्यासाठी होते.

नेहमी लक्षात ठेवा :

वरील सर्व क्षमता, एखाद्या परिस्थितीला परिपूर्णपणे न्याय देण्यासाठी चांगले आणि कार्य करण्यायोग्य नियोजन तयार करण्यासाठी मदत करतात.

तुम्हाला माहीत आहे का?

नियोजनाच्या पायऱ्या :

खालील तीन प्रमुख पायऱ्या आहेत :

१. **समस्या ओळखणे किंवा साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ओळखणे :** कुटुंबातील सदस्यांनी समस्या किंवा उद्दिष्ट नीट ओळखणे किंवा समजून घेणे आवश्यक असते ज्यामुळे समस्या निवारण किंवा उद्दिष्ट पूर्तीसाठी एकत्रित प्रयत्न करणे शक्य होईल. उदाहरणार्थ : कुटुंबाने गाडी विकत घेण्याचे उद्दिष्ट ठरविले असल्यास ते सर्वांनी मान्य केले पाहिजे ज्यायोगे त्याच्या पूर्ततेसाठी सर्व प्रयत्न केले जातील.
२. **विविध पर्याय शोधणे :** एकदा समस्या किंवा उद्दिष्ट समजले की कुटुंबातील सदस्यांनी पर्याय शोधण्यास सुरुवात केली पाहिजे. वर दिलेल्या उदाहरणासाठी कुटुंब विविध पर्याय शोधते, जसे - पुनर्विक्रीसाठी उपलब्ध असलेली गाडी विकत घेणे, पेट्रोलवर चालणारी नवी गाडी विकत घेणे, डिझेलवर चालणारी नवी गाडी घेणे, गॅसवर चालणारी किंवा वीजेवर चालणारी गाडी विकत घेणे इत्यादी.
३. **पर्यायांपैकी एक पर्याय निवडणे :** शोधलेल्या प्रत्येक पर्यायाचा विचार करणे, प्रत्येकाचे फायदे आणि तोटे शोधणे आवश्यक असते. याचाच अर्थ मानसिक दृष्ट्या प्रत्येक पर्यायाचा सखोल विचार करणे. या पायरीनंतर निवड स्पष्टपणे दर्शविली जाते.

या पायऱ्यांव्यतिरिक्त नऱयोजनामध्ये आणखी तीन पायऱ्यांचा समावेश असतो :

- अ) नऱयोजनाच्या विविध भागांमध्ये प्राधान्यक्रम ठरविणे, ज्यायोगे आवश्यकता भासल्यास नऱयोजनाचा काही भाग वगळणे शक्य होते.
- ब) नऱयोजनाच्या विविध भागांमध्ये समन्वय राखणे.
- क) नऱयोजनाप्रमाणे कार्य करण्यासाठी वेळेचा क्रम ठरविणे.

एखादे उदाहरण शोधून काढा आणि त्यामध्ये नऱयोजनाच्या पायऱ्या ओळखा.

नऱयोजनाची वैशिष्ट्ये :

खालील वैशिष्ट्ये लक्षात ठेवा :

- **लवचिकता :** नऱयोजनामध्ये आवश्यक असलेले बदल करता यावेत यासाठी नऱयोजन, तसेच नऱयोजन करणारी व्यक्ती लवचिक असावी. परिस्थिती, उद्दिष्टे आणि संसाधनांची उपलब्धता यामध्ये बदल झाल्यास नऱयोजनामध्ये बदल करणे आवश्यक असते. असे बदल करणे, जर नऱयोजन आणि नऱयोजन करणारी व्यक्ती लवचिक असेल तरच शक्य असते. उदाहरणार्थ : घरकाम करणारी बाई येऊ शकणार नाही असा निरोप मिळाल्यानंतर गृहिणी खरेदीसाठी बाहेर जाण्याचे नऱयोजन पुढील आठवड्यापर्यंत पुढे ढकलते जेणे करून ती घरची सर्व कामे पूर्ण करू शकेल.
- **वास्तविकता :** उपलब्ध संसाधने वापरण्याच्या दृष्टिकोनातून नऱयोजन वास्तविक असावे. उदाहरणार्थ : ऑफिसमधील नेहमीचा वेळ संपल्यानंतर थांबून जास्तीचे काम करण्याचे नऱयोजन मान्य करण्यापूर्वी गृहिणीने स्वतःचा वेळ आणि ऊर्जा या मानवीय साधनांवरील मर्यादा समजून घेतल्या पाहिजेत.
- **अनुरूपता :** ज्या व्यक्तीसाठी नऱयोजन तयार केले आहे तिच्यासाठी ते अनुरूप असावे. त्या व्यक्तीच्या आवडी निवडी, सवयी विचारात घेतल्या पाहिजेत. उदाहरणार्थ : तासभर किंवा त्यापेक्षा थोडा जास्त वेळ अभ्यास केल्यानंतर थोडा वेळ खंड घेण्याची सवय असलेल्या विद्यार्थ्यासाठी एकसलग काही तास अभ्यास करण्याचे नऱयोजन अवघड वाटेल.

तुमची बुद्धी वापरा :

वर शिकलेल्या प्रत्येक वैशिष्ट्यासाठी एक उदाहरण शोधून काढा.

हे समजून घ्या :

व्यवस्थापन प्रक्रियेमधील नऱयोजनाचे महत्त्व.

- नऱयोजनामुळे भविष्यकाळातील क्रियेसाठी अनुमान वर्तविण्यास मदत होते.
- उद्दिष्ट प्राप्त करण्यासाठी कोणत्या क्रिया पार पाडाय्या लागतील ते समजण्यासाठी नऱयोजनाची मदत होते.
- नऱयोजनामध्ये समस्या सोडविण्याचा समावेश असतो. त्यामुळेच नऱयोजन समस्या सोडविण्यासाठी किंवा उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी मार्गदर्शक ठरते.
- उपलब्ध असलेली संसाधने उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी परिणामकारकपणे वापरणे व्यक्तीला किंवा कुटुंबाला नऱयोजनामुळेच शक्य होते.
- व्यवस्थापनाच्या इतर क्रिया जसे - संघटन, नियंत्रण आणि मूल्यांकन यांच्यासाठी नऱयोजन आधारभूत ठरते.

चला, नियंत्रण या पायरीची चर्चा करू :

नियंत्रण ही व्यवस्थापन प्रक्रियेमधील दुसरी पायरी आहे. त्याची व्याख्या - ‘नऱयोजन कार्यरत करणे आणि जेव्हा आणि जिथे आवश्यक असेल तिथे त्याचे समायोजन करणे’ अशी केली जाते. याचा साधा सोपा अर्थ असा की नऱयोजनाप्रमाणे काम सुरू करणे आणि जेव्हा आणि जिथे आवश्यकता असेल तिथे नऱयोजनामध्ये समायोजन करणे. याचाच अर्थ नऱयोजन कार्यरत करण्यासाठी वैयक्तिक आणि सामूहिक प्रयत्न करणे. जेव्हा व्यक्तीने स्वतः कार्य करण्यासाठी स्वतः नऱयोजन केलेले असते, तेव्हा नऱयोजनाप्रमाणे कार्य सुरू करण्यासाठी स्वतःला प्रेरणा देणे आवश्यक असते तसेच काही वेळा कार्य सुरू असताना देखील प्रेरणा देणे आवश्यक ठरते. ज्यावेळी समूहाच्या उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी नऱयोजन केले जाते त्यावेळी समूहामधील व्यक्तींच्या एकत्रित प्रयत्नांची तसेच योग्य नेतृत्वाची आवश्यकता असते. उदाहरणार्थ : दिलेल्या तारखेपूर्वी समूहाचा प्रकल्प पूर्ण करणे.

नेहमी लक्षात ठेवा :

- अनेक वेळा, अनेक प्रकारचे नियोजन केले जाते परंतु त्यानुसार कार्य केले जात नाही. नियंत्रण ही पायरी नियोजन कार्यरत करण्यासाठी महत्त्वाची असते.
- काही लोकांना असे वाटते की, नियंत्रण म्हणजे केवळ नियोजनाप्रमाणे कार्य करणे होय, परंतु काही वेळा नियोजनामध्ये सुधारणा करणे आणि ते नियंत्रित करणे आवश्यक ठरते.
- अनेक नवे निर्णय घ्यावे लागतात, विशेषतः जर परिस्थिती किंवा उपलब्ध संसाधनांमध्ये बदल झाला असेल तर उदाहरणार्थ : दुसऱ्या दिवशी असलेल्या मित्र किंवा मैत्रिणीच्या वाढदिवसासाठी काही विशिष्ट भेटवस्तू मनात ठेऊन एखादी व्यक्ती खरेदीसाठी बाजारात जाते. बाजारात सद्ध्या ती वस्तू उपलब्ध नाही असे तिला समजते. अशा वेळी आपल्या बजेटमध्ये बसेल अशी दुसरी वस्तू घेण्याचा नवा निर्णय आयल्यावेळी घ्यावा लागतो.
- व्यक्तीजवळ विचार करण्यासाठी तत्पर मन आणि उपलब्ध पर्यायांचे ज्ञान असले पाहिजे. जर व्यक्तीला उपलब्ध असलेले अनेक पर्याय माहीत असतील तर नियोजनामध्ये त्वरित आणि समयोचित समायोजन करणे सोपे जाते आणि नियंत्रणाची या प्रक्रियेमध्ये व्यक्तीला मदत होते.

नियंत्रणाच्या अवस्था : ज्यावेळी नियोजनाप्रमाणे कार्य सुरू केले जाते त्यावेळी ते कार्यरत राहण्यासाठी सविस्तरपणे निर्णय घेणे आवश्यक असते. जेव्हा नियोजनामध्ये समाविष्ट नसलेल्या व्यक्तींना नियोजनाप्रमाणे कार्य करण्याची जबाबदारी दिलेली असेल तेव्हा ही गोष्ट अधिकच महत्त्वाची ठरते. सविस्तरपणे निर्णय घेणे हे नियंत्रणाच्या अवस्थांशी निगडित असते. प्रेरणा देणे, तपासणी करणे आणि समायोजन करणे या नियंत्रणाच्या अवस्था आहेत.

खालील अवस्था समजून घ्या :

- i. प्रेरणा देणे :** प्रेरणा देणे याचा अर्थ क्रिया सुरू करणे आणि कार्यरत राहणे असा आहे. प्रेरणा देणे, व्यवस्थापनामध्ये खूप महत्त्वाचे असते. अनेक वेळा नियोजन केले जाते परंतु ते कार्यान्वित केले जात नाही. नियोजन खूप चांगले, वास्तविक आणि लवचिक असेल

परंतु त्याप्रमाणे अंमलबजावणी होत नसेल, अशा वेळी 'प्रेरणा देणे' महत्त्वाचे ठरते, दीर्घकालीन उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी अनेक अल्पकालीन उद्दिष्टे तयार करता येतात. अशी अल्पकालीन उद्दिष्टे तयार करण्याचे काही ठरावीक फायदे आढळून येतात. त्यांच्या निर्मितीमुळे दीर्घकालीन उद्दिष्टे मूर्त स्वरूपात आणली जातात आणि त्यांना अर्थ प्राप्त होतो. इच्छा आणि अपेक्षा यांच्यामधील अंतर कमी करण्यास ते मदत करतात तसेच उद्दिष्ट प्राप्तीच्या प्रगतीचे मोजमाप करण्यास सहाय्यभूत ठरतात.

- ii. तपासणी करणे :** याचा अर्थ नियोजनाप्रमाणे चालू केलेल्या कामाच्या प्रगतीचा आढावा घेणे. बरेचदा तपासणी आपोआपच केली जाते. तपासणी करण्यासाठी योग्य साधने वापरणे, कार्याचा अपेक्षित दर्जा ठरविणे आणि माध्यमिक उद्दिष्टे ठरविणे इत्यादींच्या मदतीने तपासणी करणे सोपे होते. उदाहरणार्थ : प्रकल्पाचे सादरीकरण करताना ज्यावेळी वेळेची मर्यादा दिलेली असताना विद्यार्थी घड्याळाचा उपयोग करतो. गृहिणी, सकाळी कामाच्या घाईच्या वेळी स्वतःचे वेळेचे नियोजन तपासण्यासाठी भिंतीवरचे घड्याळ वापरते. अन्नपदार्थ तयार करताना अन्नाचा पोत, चव आणि रंग हे पदार्थाचा दर्जा दर्शविणारे घटक तपासणीसाठी उपयुक्त ठरतात. नियोजनामध्ये योग्य समायोजन करण्यासाठी नियंत्रणामध्ये तपासणी योग्य वेळी करणे आवश्यक असते.

- iii. समायोजन करणे :** आवश्यकता असेल तर समायोजन करण्यासाठी नवीन निर्णय घ्यावे लागतात. जर परिस्थितीमध्ये बदल झाला असेल किंवा साधनांच्या उपलब्धतेमध्ये बदल झाला असेल तर नियोजनामध्ये समायोजन करणे आवश्यक असते. उदाहरणार्थ : सहलीला जाण्याचे नियोजन पुढे ढकलावे लागेल जेव्हा अचानक घरी पाहुणे येणार असल्याचा निरोप येतो.

आपण चर्चा करू :

मूल्यांकन म्हणजे काय?

मूल्यांकन ही व्यवस्थापन प्रक्रियेमधील तिसरी आणि शेवटची पायरी आहे. याची व्याख्या - 'पूर्ण झालेल्या क्रियेचा आढावा घेणे आणि भविष्यातील नियोजनासाठी मार्गदर्शन मिळविणे' अशी सांगितली जाते. याचा अर्थ आपण काय साध्य केले आहे ते शोधून काढणे असा आहे. यामध्ये

नियोजन आणि नियंत्रण या पायऱ्यांचा मागोवा घेऊन कार्य किती चांगले झाले किंवा किती वाईट झाले हे समजून घेणे समाविष्ट असते. सर्वसाधारणपणे, मूल्यांकन ही अशी पायरी आहे की जी लोकांकडून नियंत्रणापेक्षा जास्त प्रमाणात वापरली जाते. नियंत्रणामधील तपासणी करणे या अवस्थेमध्ये आणि मूल्यांकन यामध्ये साम्य आहे. परंतु नियंत्रणामधील तपासणी करणे ही क्रिया सुरू असताना केले जाते आणि त्याचा उद्देश नियोजनामध्ये समायोजन करणे असा असतो. मूल्यांकनामध्ये झालेल्या कार्याचा संपूर्ण मागोवा घेणे समाविष्ट असते. मूल्यांकनाचा उद्देश भविष्यातील नियोजन आणि नियंत्रण या पायऱ्यांसाठी मार्गदर्शन मिळविणे असा असतो. प्रसंग आणि परिस्थिती यांचे विश्लेषण करण्याच्या क्षमतेवर परिणामकारक मूल्यांकन अवलंबून असते. मूल्यांकन अर्थपूर्ण होण्यासाठी ते उद्दिष्टांशी निगडित असावे.

नेहमी लक्षात ठेवा -

मूल्यांकनाचे फायदे :

- मूल्यांकन, कार्याचा दर्जा ओळखण्यास आपणास मदत करते. उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी काय केले गेले आहे आणि ती प्रक्रिया किती परिणामकारक होती ते समजण्यास मूल्यांकन सहाय्यभूत ठरते.
- मूल्यांकन आपल्याला नियोजन चांगले होते की खराब होते, नियोजनामध्ये बऱ्याच त्रुटी होत्या का, कोणत्या घटकांचा नियोजनावर परिणाम झाला, आवश्यक तेथे योग्य वेळी नवीन निर्णय घेऊन नियोजनामध्ये समायोजन केले होते का अशा गोष्टी सांगते.
- कुटुंबाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी मर्यादित संसाधने किती परिणामकारक पद्धतीने वापरली गेली ते समजण्यासाठी मूल्यांकनाची मदत होते.
- मूल्यांकनाचा सर्वात महत्त्वाचा फायदा म्हणजे ते भविष्यकाळातील नियोजनासाठी पायाभूत ठरते. आपला स्वतःकडे आणि इतरांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलण्यास आणि परिस्थितीकडे नव्याने पाहण्यासाठी मूल्यांकन मदत करते.
- मूल्यांकन प्रभावी होण्यासाठी ते उद्दिष्टांशी निगडित असावे. मूल्यांकनासाठी आधारभूत व्हावे यासाठी उद्दिष्टे अधिक स्पष्ट असावीत.

मूल्यांकनाचे तीन प्रकार :

- **सर्वसाधारण मूल्यांकन** : सर्वसाधारण मूल्यांकन हे अत्यंत प्रासंगिक आणि व्यक्तिपरक असते. कार्याच्या प्रत्येक घटकाचे विश्लेषण न करता व्यवस्थापक परिस्थितीनुरूप चांगला किंवा वाईट असा शेरा देतो.
- **विशिष्ट मूल्यांकन** : हे मूल्यांकन सविस्तरपणे केले जाते. या मूल्यांकनामध्ये व्यक्ती, व्यवस्थापनाच्या सर्व वेगवेगळ्या घटकांचे निरीक्षण करते आणि कार्याच्या उत्तमपणाची पातळी ठरविते. यासाठी वापरले जाणारे मोजमापाचे साधन म्हणजे वर्णन करणारे तुलनात्मक शब्द होय; जसे - उत्तम, चांगला, वाईट इत्यादी.
- **स्वयंमूल्यांकन (स्वमूल्यांकन/आत्ममूल्यांकन)** : आयुष्यामध्ये अनेक प्रसंगांमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणावर स्वमूल्यांकन केले जाते. गृहिणी आपापल्या घरात एकट्या असतात आणि सदस्य समूह देखील लहान असतो. घरामधील वातावरण अनौपचारिक असते तसेच गृहिणीला उपयुक्त ठरेल अशी तंत्रप्रणाली विकसित झालेली नाही. त्यामुळे स्वयंमूल्यांकन वस्तुनिष्ठपणे करणे गृहिणीला कठीण जाते. तरी देखील स्वयंमूल्यांकन ही अर्थपूर्ण क्रिया आहे.

खालील तक्ता पूर्ण करा.

क्रिया	मूल्यांकन
पदार्थाची चव चांगली आहे.	
पदार्थाची पोषण मूल्ये उच्च आहेत.	
मी पदार्थ चांगला शिजवला आहे.	
पदार्थाचे एकंदर दृश्य स्वरूप चांगले आहे.	

गृहिणी किंवा समूह स्वयंमूल्यांकनासाठी खालील पद्धती वापरू शकतात -

- स्वतःच्या व्यवस्थापनाचा दर्जा तपासणे आणि त्याची तुलना इतरांच्या व्यवस्थापनाच्या दर्जाशी करणे.

- स्वतःच्या कार्याच्या दर्जाची तुलना प्रस्थापित झालेल्या दर्जाशी करणे, स्वतःला त्यादृष्टीने प्रश्न विचारणे आणि भविष्यातील क्रियांमध्ये किंवा नियोजनामध्ये बदल घडवून आणणे.
- गृहिणी दैनंदिनीचा उपयोग करून त्यामध्ये कोणकोणती कार्ये करावयाची आहेत? ती पूर्ण झाली आहेत का? त्यांचा दर्जा कसा आहे? इत्यादी गोष्टींची नोंद ठेऊ शकते.

तुम्ही ओळखू शकाल का?

खाली दिलेल्या उदाहरणांमधून दर्शविला जाणारा मूल्यांकनाचा प्रकार ओळखू शकाल?

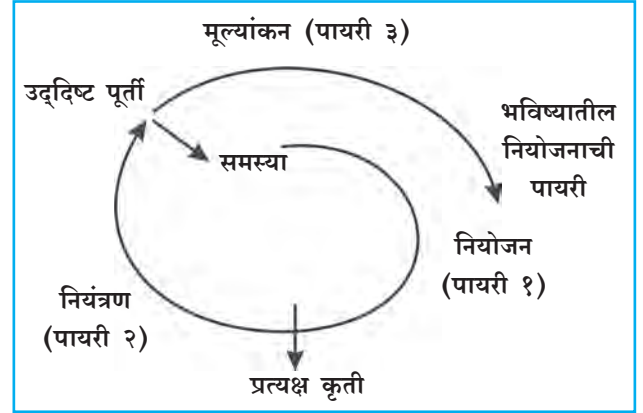
- विद्यार्थी जीवनामध्ये, निकालपत्र हाती आल्यानंतर सर्वसाधारण टक्केवारी पाहून चांगला किंवा वाईट असा शेरा दिला जातो.
- विद्यार्थ्यांचे निकालपत्र मिळाल्यानंतर प्रत्येक विषयाचे गुण किंवा टक्केवारी सविस्तरपणे पाहिली जाते ज्यावरून प्रत्येक विषयात किती यश मिळाले ते ठरविले जाते. यावरून काही वेळा असे दर्शविले जाते की जरी पूर्ण टक्केवारी किंवा ग्रेड चांगली असली तरी एखाद्या ठराविक विषयासाठी अधिक मार्गदर्शन आवश्यक आहे.

३.३ नियोजन, नियंत्रण आणि मूल्यांकन यांमधील सहसंबंध :

नियोजन, नियंत्रण आणि मूल्यांकन या पायऱ्या एकमेकांवर

आधारित असतात. समस्येचे निराकरण करणे किंवा उद्दिष्ट पूर्तीसाठी क्रिया करणे नियोजनापासून सुरू होते जी एक मानसिक प्रक्रिया आहे. दुसरी पायरी नियंत्रण ही नियोजनाच्या पायरीवर आधारित असते. यामध्ये नियोजनानुसार क्रिया केली जाते. तिसरी पायरी मूल्यांकन ही नियोजन आणि नियंत्रण या दोन्ही पायऱ्यांशी निगडित आहे. उद्दिष्टपूर्ती नंतर किंवा समस्या सोडवून झाल्यानंतर व्यक्ती नियोजन आणि नियंत्रण या पायऱ्यांचा आढावा घेऊन त्यामधील सकारात्मक आणि नकारात्मक बाबी शोधून काढते. मूल्यांकनामधून मिळणारे असे मुद्दे भविष्यकाळातील नियोजन आणि नियंत्रण अधिक चांगले करण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

अशाप्रकारे सर्व तीनही पायऱ्या परस्परांशी खूपच निगडित आहेत आणि आधीची पायरी योग्य प्रकारे पार पाडल्याशिवाय व्यक्ती पुढे जाऊ शकत नाही.

आकृती ३.३ : नियोजन, नियंत्रण आणि मूल्यांकन यामधील सहसंबंध

तुम्ही आठवू शकता का?

- व्यवस्थापन हा कौटुंबिक जीवनाचा आवश्यक भाग आहे. गृहव्यवस्थापन हे कौटुंबिक उद्दिष्टे साध्य करण्याचे एक साधन आहे.
- उपलब्ध साधनांचा उपयोग करून कौटुंबिक उद्दिष्टे साध्य करणे आणि कुटुंबामध्ये आनंद आणि समाधान आणण्याचे व्यवस्थापन हे एक साधन आहे.
- साधनांचा प्रभावी उपयोग, कुटुंबातील सदस्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि आयुष्याचा दर्जा सुधारण्यासाठी सहाय्यक ठरतो.
- व्यक्ती दररोज बऱ्याचशा क्रिया साध्य करण्यासाठी व्यवस्थापन प्रक्रिया वापरते.
- गृह व्यवस्थापन ही एक मानसिक प्रक्रिया आहे. ज्यामध्ये निर्णयांची शृंखला समाविष्ट असते आणि ज्याच्या परिणामाने क्रिया केल्या जातात. व्यवस्थापन प्रक्रियेमध्ये एका पाठोपाठ येणाऱ्या तीन पायऱ्या आहेत - नियोजन, नियंत्रण आणि मूल्यांकन.
- उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी योजना आखणे म्हणजे नियोजन. नियोजन क्रिया सुरू करण्यापूर्वी केले जाते. ते यशस्वी होण्यासाठी लवचिक, वास्तववादी आणि अनुरूप असावे.
- नियंत्रण म्हणजे नियोजन कार्यान्वित करणे तसेच जेव्हा आणि जिथे आवश्यकता असेल तिथे नियोजन समायोजित करणे. ते क्रिया सुरू असताना केले जाते.

- नियंत्रणाच्या तीन अवस्था आहेत - प्रेरणा देणे, तपासणी करणे आणि समायोजन करणे.
- मूल्यांकन म्हणजे कार्याचा आढावा घेणे, नियोजन आणि

नियंत्रणामधील यशस्वीतेचे घटक किंवा त्रुटी काय आहेत ते समजून घेणे. मूल्यांकन कार्य संपल्यानंतर किंवा उद्दिष्ट साध्य झाल्यानंतर केले जाते.

स्वाध्याय

• वस्तुनिष्ठ प्रश्न :

१) एकाधिक निवड प्रश्न.

- नियोजनामध्ये _____ ची शृंखला असते.
अ) निर्णय
ब) संसाधने
क) उद्दिष्टे
- नियोजनामध्ये सुधारणा करणे तेव्हा शक्य होते जेव्हा नियोजन _____ असते.
अ) कठोर
ब) लवचिक
क) वास्तववादी
- नियोजनाचे महत्त्व या सत्यतेमध्ये वसलेले असते की ते क्रियेच्या _____ केले जाते.
अ) नंतर
ब) दरम्यान
क) पूर्वी
- व्यवस्थापनाची _____ ही पायरी सर्वसाधारणपणे लोकांकडून दुर्लक्षित केली जाते.
अ) नियोजन
ब) मूल्यांकन
क) नियंत्रण
- नियंत्रणाच्या तीन अवस्था म्हणजे प्रेरणा देणे, तपासणी करणे आणि _____ होय.
अ) सुरू करणे
ब) अनुकूल करणे
क) समायोजन करणे
- मूल्यांकन ही पायरी _____ साठी मार्गदर्शन देते.
अ) भविष्यकालीन नियोजन
ब) वर्तमानातील नियोजन
क) नियंत्रण

७. जे मूल्यांकन अत्यंत प्रासंगिक आणि व्यक्तिपरक असते त्याला _____ असे म्हणतात.

- विशिष्ट
- स्वयंमूल्यांकन
- सर्वसाधारण

२) जोड्या जुळवा.

‘अ’	‘ब’
i) समायोजन	अ) नियंत्रण पायरीमधील अवस्था
ii) नियोजन	ब) सर्व घटकांची सविस्तर तपासणी
iii) मूल्यांकन	क) उद्दिष्ट साध्य झाल्यानंतरची तपासणी
iv) विशिष्ट मूल्यांकन	ड) सुयोग्य असे नवीन निर्णय घेणे
v) प्रेरणा देणे	इ) क्रियेला आराखडा तयार करणे

३) खालील विधाने चूक की बरोबर ते ओळखा.

- नियोजन क्रिया चालू असताना केले जाते.
- नियंत्रणामध्ये नवीन निर्णय घेतले जाऊ शकतात.
- ‘प्रेरणा देणे’ यामध्ये अल्पकालीन उद्दिष्ट बनविणे सहायभूत ठरते.
- मूल्यांकन भविष्यातील नियोजनासाठी मार्गदर्शक पुरविते.
- नियंत्रण ही व्यवस्थापन प्रक्रियेमधील पाहिली पायरी आहे.

• थोडक्यात सोडविण्याचे प्रश्न.

१) खालील संज्ञांच्या व्याख्या लिहा.

- नियोजन
- नियंत्रण
- प्रेरणा देणे
- मूल्यांकन
- आत्म मूल्यांकन

२. खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- अ) नियोजन म्हणजे काय? त्याची वैशिष्ट्ये कोणती?
- ब) नियोजनामध्ये समाविष्ट असलेल्या पायऱ्या स्पष्ट करा.
- क) नियंत्रण म्हणजे काय? नियंत्रणाच्या अवस्था कोणत्या?
- ड) मूल्यांकन म्हणजे काय? त्याचे फायदे कोणते?
- इ) आत्म मूल्यांकन म्हणजे काय? त्याचे तंत्र कोणते?

३. फरक लिहा.

- अ) नियंत्रण आणि मूल्यांकन.
- ब) प्रेरणा देणे आणि तपासणी करणे.
- क) सर्वसाधारण आणि विशिष्ट मूल्यांकन.

४. खालील टिपा लिहा.

- अ) नियोजनाचे महत्त्व.
- ब) नियोजनामधील पायऱ्या.
- क) नियंत्रणाच्या अवस्था
- व) सर्वसाधारण आणि विशिष्ट मूल्यांकन.

५. कारणे द्या.

- अ) नियोजन आणि नियोजन करणारी व्यक्ती लवचिक आणि वास्तववादी असावी.

- ब) प्रेरणा देणे ही नियंत्रणाची महत्त्वाची अवस्था आहे.
- क) योग्य वेळी तपासणी करणे नियंत्रणामध्ये महत्त्वाचे असते.
- ड) विशिष्ट मूल्यांकन कार्याच्या उत्तमपणाची पातळी ठरविते.

• दिर्घोत्तरी प्रश्न.

- अ) सुयोग्य उदाहरणे देऊन नियंत्रणाच्या अवस्था स्पष्ट करा.
- ब) व्यवस्थापन प्रक्रियेमधील तीन पायऱ्या कोणत्या? सुबक आकृती काढून त्यांच्यामधील सहसंबंध स्पष्ट करा.

प्रकल्प/असाईनमेंट :

- अ) व्यवस्थापन प्रक्रियेच्या ज्ञानाचा उपयोग करून तुमच्या वर्गासाठी एक दिवसाच्या सहलीचे नियोजन करा.
- ब) वार्षिक परीक्षेमध्ये 'फर्स्ट क्लास' मिळविण्याच्या तुमच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी व्यवस्थापन प्रक्रियेचे उपयोजन करा.

